

جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در مسئولیت زوج

نسبت به حجاب زوج

نسرین هژبری^۱ و زهرا احمدی^۲

چکیده

مسئله حجاب در شریعت اسلامی، یکی از شاخص‌ترین نمودهای عفاف و پابندی به ارزش‌های دینی است و نهاد خانواده نخستین عرصه تحقق این ارزش به شمار می‌رود. در این میان، جایگاه و مسئولیت زوج در نظارت و هدایت دینی خانواده، به‌ویژه در رعایت حجاب از سوی زوجه، اهمیت ویژه‌ای دارد. یکی از مبانی فقهی این مسئولیت، فریضه امر به معروف و نهی از منکر است؛ فریضه‌ای که در منظومه شریعت، ضامن سلامت دینی جامعه و خانواده به شمار می‌آید. این مقاله با تکیه بر منابع قرآنی، روایی و فقهی، به بررسی جایگاه و حدود مسئولیت شرعی زوج در قبال حجاب زوج به اساس ادله امر به معروف و نهی از منکر می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هرچند عمومات ادله امر به معروف و نهی از منکر شامل همه مسلمانان نسبت به یکدیگر است، اما نصوص خاص قرآنی و روایی، به‌ویژه آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» (تحریم/۶) و روایات تفسیری آن، بر وجود تکلیفی مؤکد و مضاعف نسبت به اهل و خانواده دلالت دارد. همچنین در صورت تحقق شرایط چهارگانه این فریضه (علم به منکر، احتمال تأثیر، استمرار منکر و نبود مفسده)، زوج مکلف است در چارچوب مراتب سه‌گانه امر به معروف (قلبی، زبانی و عملی) نسبت به رعایت حجاب از سوی همسر خود اقدام کند. این تکلیف شرعی در عین وجوب، مشروط به رعایت حکمت، مدارا و حفظ مودت خانوادگی است؛ از این رو، مسئولیت زوج نسبت به حجاب زوج، جلوه‌ای از فریضه امر به معروف در سطح خانواده محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: امر به معروف و نهی از منکر، حجاب، مسئولیت زوج، فقه، خانواده.

۱. استادیار مجتمع آموزش عالی خواهران، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران.

۲. طلبه کارشناسی ارشد رشته فقه و معارف اسلامی، مجتمع آموزش عالی خواهران، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران.

مقدمه

حجاب در منظومه شریعت اسلامی، یکی از اساسی‌ترین الزامات مرتبط با عفاف و صیانت اخلاقی جامعه به شمار می‌رود و نخستین بستر تحقق آن، نهاد خانواده می‌باشد. خانواده در نگاه قرآن و سنت، کانون تربیت دینی، انتقال ارزش‌ها و مراقبت اخلاقی است و بر همین اساس، هر یک از زوجین در قبال سلامت معنوی دیگری وظایفی بر عهده دارند و یکی از مهم‌ترین وظایف، هدایت و نظارت شرعی زوج نسبت به رعایت تکالیف دینی از سوی زوج است. از میان این تکالیف، مسئله حجاب به دلیل ارتباط مستقیم با حفظ کرامت فردی و صیانت اجتماعی، جایگاهی ویژه در بحث مسئولیت‌پذیری زوج پیدا می‌کند.

فریضه امر به معروف و نهی از منکر پشتوانه اصلی این وظایف است. این فریضه که بنابر تصریح آیات و روایات، از پایه‌های استواری دین به شمار می‌رود، نه تنها در روابط اجتماعی کارکرد فراوانی دارد؛ بلکه در روابط خانوادگی اهمیت مضاعفی می‌یابد؛ چراکه خانواده اثرگذارترین واحد در جامعه است و اصلاح یا نقصان در آن، مستقیماً بر ساختار اجتماعی تأثیر می‌گذارد. با این حال، حدود، شیوه و مرزهای اعمال امر به معروف و نهی از منکر در فضای خانواده، و در روابط زوج و زوجة، همواره محل پرسش و مناقشه بوده است. به خصوص در موضوع حجاب، این پرسش مطرح می‌شود که مسئولیت شرعی زوج دقیقاً چیست و این مسئولیت تا چه حد در چارچوب امر به معروف و نهی از منکر قابل تبیین است؟

مطالعات پیشین بیشتر بر بررسی کلی فریضه امر به معروف و نهی از منکر، یا تحلیل ابعاد اجتماعی ترویج حجاب متمرکز بوده است؛ برخی دیگر نیز به تبیین وظایف عمومی جامعه یا نهادهای رسمی پرداخته‌اند. با این حال، کمتر پژوهشی به بررسی دقیق و نظام‌مند جایگاه این فریضه در مسئولیت زوج نسبت به رعایت حجاب از سوی زوجة پرداخته است. خلأ مذکور ضرورت انجام پژوهشی را نشان می‌دهد که با رویکردی فقهی و تحلیلی، ابعاد این مسئولیت را در چارچوب نصوص، قواعد و مبانی شریعت روشن می‌سازد.

بر همین اساس، هدف این پژوهش تبیین مبانی و شرایط تحقق امر به معروف و نهی از منکر در سطح خانواده و بررسی جایگاه آن در مسئولیت شرعی زوج نسبت به حجاب زوجة است. در این مقاله تلاش می‌شود با استناد به ادله قرآنی، روایی و فقهی، ضمن تبیین چارچوب‌های نظری این فریضه، حدود و مراتب اقدام زوج مشخص می‌گردد؛ همچنین تلاش شده است توازنی میان وجوب امر به معروف و رعایت مصلحت، حکمت، مدارا و حفظ مودت خانوادگی مورد توجه قرار گیرد؛ چراکه غفلت از این ملاحظات می‌تواند به آسیب دیدن روابط خانوادگی و بروز پیامدهای غیرشرعی منجر شود.

این پژوهش با هدف پاسخ‌گویی به پرسش اصلی «امر به معروف و نهی از منکر چه جایگاهی در تبیین مسئولیت زوج نسبت به حجاب زوجة دارد؟» سامان یافته و می‌کوشد تصویری روشن، مستدل و کاربردی از ابعاد این مسئولیت شرعی ارائه کند. در نهایت، یافته‌ها نشان خواهد داد که مسئولیت زوج در این حوزه صرفاً محدود به هدایت اخلاقی نیست؛ بلکه در چارچوب ضوابط خاص فقهی، تکلیفی شرعی و قانون‌مند است که اجرای درست آن نیازمند رعایت ظرافت‌های اخلاقی و خانوادگی است.

مفهوم‌شناسی

۱. فقه

واژه «فقه» در اصل به معنای فهم و درک عمیق است و به هر دانشی که نیازمند دقت و مهارت ذهنی باشد اطلاق می‌شود (ازهری، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۲۶۳؛ معلوف، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۵۹۱؛ نجار و همکاران، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۶۹۸)؛ اما به تدریج به دانش دین و احکام شرعی اختصاص یافت؛ زیرا فهم دین نیازمند استنباط از منابع اصلی مانند قرآن و سنت است. فقه؛ علم به احکام شرعی فرعی و عملی است که از ادله تفصیلی استنباط می‌شود (انصاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۸؛ جیل عاملی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۱؛ حسینی الاحسایی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۳۴؛ شهید اول، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۳۰؛ مفید، بی‌تا، ص. ۳؛ مشکینی، بی‌تا، ص. ۱۸۰).

۲. امر به معروف و نهی از منکر

«معروف» فعلی نیکو و دارای ربحان شرعی یا عقلی است و «منکر» فعلی که از نظر شرع قبیح و نکوهیده باشد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۱، ص. ۲۵۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۵۷). معروف از حیث حکم تکلیفی به واجب و مستحب تقسیم می‌شود و به تبع آن، امر به واجب، واجب و امر به مستحب، مستحب خواهد بود (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۶۲). از این رو، حجاب شرعی که مبتنی بر نصوص قطعی قرآن و روایات است، مصداق روشنی از معروف و ترک آن از مصادیق منکر به شمار می‌آید و حکم این فریضه نسبت به آن جریان دارد (سیستانی، ۱۴۰۳، ج. ۴، مسئله ۲۷). مشهور فقها آن را واجب کفایی می‌دانند (اردبیلی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۳۱۰؛ خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۳۹؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۳؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۰۱)؛ اما ابراز حداقل نارضایتی نسبت به ترک واجب یا ارتکاب حرام واجب عینی است (شهید ثانی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۰۱) و برخی فقهای امامیه آن را واجب عینی کامل می‌دانند (سیستانی، بی‌تا، مسئله ۱۸۶۷).

۳. حجاب

«حجاب» در لغت عربی به معنای پوشش، پرده، مانع یا فاصله است و به هر چیزی که مانع مشاهده یا ارتباط مستقیم شود گفته می‌شود. این واژه می‌تواند به نقاب یا پوششی برای صورت نیز اشاره داشته باشد (زبیدی، بی‌تا، ماده ح-ج-ب). در اصطلاح اسلامی، حجاب پوششی است که برای حفظ کرامت و عفت زنان و ایجاد تعادل اجتماعی توصیه شده و شامل پوشاندن بدن (به جز صورت و دست‌ها تا مچ) همراه با رفتار و نگاه عقیفانه است. حجاب در این نگاه، ابزاری برای تقویت تقوا، جلوگیری از سوءاستفاده و حفظ سلامت اخلاقی جامعه به شمار می‌آید (برای مطالعه بیشتر درباره فلسفه، مبانی تفسیری و کارکردهای اجتماعی حجاب، رک: طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج. ۱۳؛ مطهری، ۱۳۹۳).

۴. مسئولیت زوج

«مسئولیت» به معنای تعهد و پایبندی فرد نسبت به انجام وظایف محوله بر اساس ضوابط مشخص است. این واژه هم‌ریشه با «سؤال» بوده و به مفهوم «در معرض بازخواست بودن» اشاره دارد (رک: دهخدا، ۱۳۷۷).

معین، ۱۳۸۸، ذیل واژه «مسئولیت» و «سؤال»؛ یعنی فرد درباره انجام یا ترک وظایف خود قابل پرسش و پاسخ‌گویی است. مسئولیت با مفاهیمی مانند تکلیف و وظیفه پیوندی نزدیک دارد و نشان‌دهنده شایستگی و توانایی انسان برای پاسخ‌گویی است.

مبانی فقهی امر به معروف و نهی از منکر

۱. عقل

برخی فقیهان امامیه معتقدند؛ عقل انسان‌های عاقل و بالغ، به‌طور مستقل و بدون نیاز به نص شرعی، می‌فهمد که اصلاح جامعه و جلوگیری از فساد، وظیفه‌ای است که انجام آن نیکو و ترک آن زشت است (ر.ک: علامه حلی، بی‌تا؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج. ۱۴؛ طوسی، بی‌تا؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج. ۱). آیات و روایات تنها تأکیدکننده این حکم عقلی هستند. استدلال آنان مبتنی بر قاعده لطف است؛ زیرا این فریضه موجب تقرب بندگان به طاعت و تحقق لطف الهی می‌شود و تحقق لطف بر خداوند عقلاً لازم است (جبل عاملی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۵۴۲؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۲۱؛ طوسی، ۱۳۶۰، ج. ۱، ص. ۲۴۸؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۵۹۲). همچنین، به اصل دفع ضرر محتمل تمسک شده (طوسی، بی‌تا، ص. ۱۴۷)؛ ترک این فریضه پیامدهای دنیوی و اخروی به همراه دارد و عقل اقدام به آن را واجب می‌داند (فاضل مقداد، ۱۴۲۷، ص. ۳۸۰). در مقابل، بسیاری از فقها و متکلمان شیعه وجوب این فریضه را صرفاً شرعی می‌دانند (علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۱؛ علامه حلی، بی‌تا، ص. ۵۷۸) و آن را بر اساس قرآن، روایات و اجماع اثبات می‌کنند (ابن‌ادریس حلی، بی‌تا، ج. ۲، صص. ۲۱-۲۲؛ طوسی، بی‌تا، ص. ۱۴۶).

۲. کتاب

قرآن کریم در آیات متعددی بر وجوب امر به معروف و نهی از منکر تصریح کرده است. از جمله آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (آل عمران/ ۱۰۴) که به روشنی بر اصل وجوب این فریضه دلالت دارد. سیاق آیه، پس از امر به تقوا و نهی از تفرقه، نشان می‌دهد که امر به معروف و نهی از منکر نقش بنیادین در حفظ وحدت و سلامت جامعه دینی دارد. صیغه امر در «وَلْتَكُنْ» ظهور در الزام دارد و واژه «أُمَّة» نیز ناظر به گروهی هدفمند برای تحقق این وظیفه اجتماعی است (طریحی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۰۶). برخی مفسران با استناد به تعبیر «مَنْكُم»، تکلیف را متوجه عموم مکلفان دانسته‌اند؛ در حالی که برخی دیگر، آن را ناظر به طبقه‌ای خاص، به‌ویژه عالمان دینی، تلقی کرده‌اند. در هر حال، آیه دلالت روشنی بر وجوب این فریضه دارد (طوسی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۴۹).

آیه شریفه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...» (آل عمران/ ۱۱۰). ارتباط مفهومی این آیه با آیه پیشین («وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ...») نشان می‌دهد که قرآن، هم بر وجوب این فریضه تأکید دارد و هم انجام آن را ملاک فضیلت اجتماعی امت اسلامی معرفی می‌کند. مفسرانی چون طوسی تصریح کرده‌اند که این آیه در مقام تمجید از جامعه‌ای است که فرمان الهی درباره امر به معروف

و نهی از منکر را تحقق می‌بخشد (طوسی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۵۶). تقدّم ذکر این فریضه بر ایمان در آیه، دلالت دارد بر این که حفظ جایگاه «خَيْرُ أُمَّه» در گرو پایبندی عملی به این وظیفه اجتماعی است، به گونه‌ای که ترک آن، موجب تضعیف هویت ایمانی و منزلت دینی جامعه می‌شود (مراغی، بی‌تا، ج. ۴، ص. ۳۰).
 آیه شریفه «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْتُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيُنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ...» (آل عمران/ ۱۱۴) این آیه نشان می‌دهد که امر به معروف و نهی از منکر از شاخص‌های اصلی دینداری راستین است و پیوند وثیقی با ایمان به توحید و معاد دارد؛ به گونه‌ای که انجام این فریضه معیار صلاح فرد و جامعه معرفی شده است (طوسی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۵۷).

۳. سنت

روایات فراوانی در منابع حدیثی شیعه درباره «امر به معروف و نهی از منکر» نقل شده است که با توجه به محتوای آن‌ها می‌توان این روایات را به سه دسته کلی تقسیم کرد.
 دسته نخست، روایاتی است که بر جایگاه برتر و منزلت ویژه این فریضه در میان سایر واجبات شرعی دلالت دارند؛ به گونه‌ای که در برخی تعابیر، از آن به عنوان «برترین فرایض» و «فریضه‌ای عظیم» یاد شده است.^۱
 دسته دوم، روایاتی را در بر می‌گیرد که ناظر به اصل وجوب و تأکید شرعی بر لزوم انجام این فریضه است و بر الزام شرعی آن در سطوح مختلف دلالت می‌کند. از جمله موثقه مسعدة بن صدقه که ترک «نهی از منکر» را سبب «بغض الهی» دانسته و با تعبیر «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَيَبْغُضَ» ظهور در وجوب دارد.^۲
 دسته سوم، مشتمل بر روایاتی است که بر پیامدهای منفی ترک امر به معروف و نهی از منکر تصریح نموده و از عقاب و مجازات الهی برای کسانی که از انجام این تکلیف الهی سر باز می‌زنند، خبر می‌دهد^۳ و همین مضمون دلالت بر وجوب امر به معروف و نهی از منکر دارد (مقتدایی، ۱۳۹۲).
 پس از بررسی آیات و روایات مربوط به امر به معروف و نهی از منکر روشن می‌شود که هرچند عموماً این ادله، اهل و خانواده انسان را نیز شامل می‌شود؛ اما در کنار این عمومیت، نصوص خاصی وجود دارد که مسئولیت انسان را نسبت به اهل خود مضاعف و برجسته می‌سازد. از جمله این نصوص، آیه شریفه است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا...» (تحریم/ ۶).

۱. نمونه روایات دسته اول: «... وَمَا أَعْمَالُ الْبِرِّ كُلُّهَا وَ الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عِنْدَ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ إِلَّا كَفَّيْتُهُ فِي بَحْرِ الْجُحَى...» (بدانید) تمام اعمال نیک و حتی جهاد در راه خدا در برابر امر به معروف و نهی از منکر همچون قطره‌ای است در مقابل يك دریای پهناور...» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، حکمت ۳۷۴).

۲. نمونه روایات دسته دوم: روایتی از مسعدة بن صدقه «قال: قال النبي (ص): إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَيُبْغِضُ الْمُؤْمِنَ الضَّعِيفَ الَّذِي لَا دِينَ لَهُ...» خداوند، به مؤمن ضعیفی که دین ندارد، خشم خود را نازل می‌کند. از ایشان سؤال شد: مقصود چه کسی است؟ فرمودند: کسی که نهی از منکر نکند» (کلینی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۵۹).

۳. نمونه روایات دسته سوم: حدیثی از امام رضا (ع) به نقل از رسول الله (ص): «إِذَا أُمِنِي تَوَاكَلْتُ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَلْتَأْتِ بِوَقَاعٍ مِنَ اللَّهِ؛ زمانی که اتمن تکلیف امر به معروف و نهی از منکر را به عهده یکدیگر بگذارند بایستی منتظر عذابی از ناحیه خداوند باشند» (طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۶، ص. ۱۷۷؛ حرّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۶، ص. ۱۱۸).

همچنین روایات و سیره نبوی تأکید می‌کنند که هرچند اصل امر به معروف و نهی از منکر تکلیفی عمومی است؛ اما نسبت به خانواده و کسانی که مستقیماً تحت تأثیر انسان‌اند، مسئولیت ویژه‌ای وجود دارد. در یک روایت، پیامبر اکرم (ص) به مردی که از مسئولیت خانواده‌اش نگران بود، فرمود: «برای تو کافی است که آنان را به همان چیزی امر کنی که خودت را به آن امر می‌کنی» (علامه حلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۹۹۷). در روایت دیگری، امام صادق (ع) می‌فرماید: «آن‌ها را به آنچه خداوند فرمان داده، امر کن؛ اگر اطاعت کردند، آنان را حفظ کرده‌ای، و اگر نافرمانی کردند، وظایف‌ها را انجام داده‌ای» (علامه حلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۹۹۷). سیره نبوی نیز نشان می‌دهد که پیامبر (ص) به رعایت حدود شرعی در خانواده اهمیت می‌داد، مانند دستور به رعایت حجاب در حضور نایینا (حزّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۴، صص. ۱۷۱-۱۷۲). همچنین، روایات اهل بیت (ع) و نهج البلاغه بر مسئولیت مردان در مراقبت از رفتار همسران در مواجهه با نامحرمات و حفظ مرزهای اخلاقی خانواده تأکید دارند.^۱

۴. اجماع

فقها اتفاق نظر دارند که امر به معروف و نهی از منکر، به هر دو صورت اجماع (چه اجماع محصل و چه اجماع منقول) واجب است (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۱، ص. ۳۱۰).

شرایط وجوب امر به معروف و نهی از منکر و میزان تحقق آن در رابطه زوج و زوجة

بنابر فتوای فقیهان، امر به معروف و نهی از منکر تنها در صورتی واجب می‌شود که شرایط خاصی محقق گردد؛ در صورت تحقق این شرایط، انجام آن بر مکلف واجب خواهد بود (علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، صص. ۴۴۲-۴۴۳).

۱. شناخت معروف و منکر

از شرایط آمر و ناهی، علم به معروف و منکر است تا دچار خطای فقهی نشود. تمایز میان واجب و مستحب نیز لازم است. با توجه به وجوب مسلم حجاب، امر به آن واجب است و زوج برای انجام صحیح این تکلیف، باید نسبت به حکم و حدود شرعی حجاب آگاهی کافی داشته باشد (ابن‌ادریس حلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۳؛ خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، صص. ۴۴۲-۴۴۸؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۳؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۳، ص. ۴۸۶).

۲. احتمال تأثیر

شرط وجوب امر به معروف و نهی از منکر، وجود «احتمال تأثیر» است؛ بنابراین، اگر یقین به بی‌اثر بودن باشد، وجوب ساقط می‌شود و در مواردی که احتمال از نظر عقلا بی‌ارزش باشد نیز محل اشکال است (ابن‌ادریس

۱. امیرالمومنین (ع) در خطابی به مردم زمان خود چنین فرمودند: «یا أهل العراق! بُنيت أن نساءكم يدافعن الرجال في الطريق، اما تستحيون؟ ای اهل عراق! به به خبر رسیده که زنان شما در مسیر راه با مردان برخورد نزدیک دارند؛ آیا شرم نمی‌کنید؟» و در حدیثی دیگر فرمود: «أما تستحيون ولا تتأرون؟! نسأؤکم یخرجن إلى الأسواق ویزاحمن العلوچ» (حزّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۴، ص. ۱۷۴؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۱۱، ص. ۲۳۲).

حلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۳؛ خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، صص. ۴۴۲-۴۴۸؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۵). در محیط خانواده معمولاً نفوذ شوهر بر همسر بیشتر است؛ از این رو، در مواردی مانند بی‌توجهی به حجاب، اگر شوهر بداند با روش‌های اخلاقی می‌تواند اثرگذار باشد، تکلیف او مؤکدتر می‌شود. روایات، از جمله سخن امام صادق (ع)، بر تأثیرپذیری زن از اخلاق و دین شوهر دلالت دارد (حرّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۴، ص. ۴۲۸؛ وجدانی فخر، بی‌تا، ج. ۱۱، ص. ۳۴۰) و آیات «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا...» (تحریم/۶). و «الرجال قوامون على النساء» (نساء/۳۴) نیز مسئولیت هدایت و مراقبت دینی خانواده را بر عهده سرپرست خانواده می‌گذارند. بر این اساس، در فضای خانوادگی «احتمال تأثیر» مفروض و تقویت شده است و همین امر، وجوب امر به معروف و نهی از منکر را، به‌ویژه در موضوع ترک حجاب، پررنگ‌تر و مؤکدتر می‌سازد (طبرسی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۶۸).

۳. اصرار فرد بر انجام منکر یا ترک معروف

جميع فقها متفق اند که وجوب امر به معروف و نهی از منکر مشروط به اصرار فاعل بر استمرار در ترک واجب یا ارتکاب حرام است؛ بنابراین، اگر قرینه‌ای معتبر بر ترک اصرار و عدول از گناه یا انجام معروف حاصل شود، موضوع امر و نهی منتفی و در نتیجه، وجوب آن ساقط می‌گردد؛ لذا فقها از سقوط وجوب در این فرض، به‌عنوان نتیجه «زوال موضوع» تعبیر کرده‌اند (جواهری، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۶۹؛ خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۷۰؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۵؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۰۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۳) و مراد از استمرار، قصد تکرار منکر حتی یک بار دیگر است، نه لزوماً تداوم همیشگی آن (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۳۶۷).

۴. عدم ترتب مفسده عقلائی و قابل اعتنا

امر به معروف و نهی از منکر در صورتی واجب است که به امر یا دیگر مسلمانان ضرر و مفسده‌ای نرساند؛ و در صورت علم یا ظن عقلائی به ضرر جانی، مالی یا آبرویی، وجوب آن ساقط می‌شود. هرچند اطلاق این قاعده در همه موارد یکسان نیست و حکم می‌تواند متناسب با بزرگی منکر و میزان ضرر متفاوت شود (ابن‌ادریس حلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۳؛ خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، صص. ۴۴۸-۴۴۲؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۳؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۳، ص. ۴۸۶). در محیط خانواده، مفهوم «مفسده» گسترده‌تر است و افزون بر زیان‌های مادی، شامل آسیب‌های عاطفی و روانی نیز می‌شود؛ از جمله تضعیف محبت، سلب اعتماد و برهم‌خوردن آرامش که با فلسفه «سکون و مودّت» (روم: ۲۱)^۱ خانواده ناسازگار است؛ بنابراین، هر عاملی که این اهداف را به‌طور جدی تهدید کند می‌تواند ذیل عنوان «مفسده» قرار گیرد (مرکز اطلاعات و منابع اسلامی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۷۶۱) و موجب سقوط وجوب گردد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۱، ص. ۲۵۹). با این حال،

۱. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً...»

مفسده به معنای ناراحتی‌های جزئی نیست؛ بلکه ضرر واقعی یا احتمال عقلایی آن مراد است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۹). از این رو، اجرای این فریضه در خانواده باید همراه با حکمت، مدارا و تدبیر باشد.

مراتب عملی امر به معروف برای زوج نسبت به ترک حجاب زوجه

فقه‌ها برای اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر، مراحل را تعیین کرده‌اند که باید به ترتیب رعایت شوند (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۵۳؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۹۰، ص. ۹۲). رعایت این مراتب، هم‌زمان با حفظ اثربخشی، مانع از بروز تنش، افراط یا تعدی از حدود شرعی خواهد شد؛ به‌ویژه در فضای خانواده، که روابط عاطفی و مستمر میان زوجین برقرار است و اهمیت التزام به مراتب بیشتر می‌گردد. در مشهور منابع فقهی، مراتب سه‌گانه زیر برای این فریضه مطرح شده است:

۱. مرحله قلبی: اظهار ناراضایتی درونی یا قطع ارتباط

انکار قلبی نخستین و حداقل مرتبه از مراتب امر به معروف و نهی از منکر است و به معنای ابراز ناراضایتی و انزجار درونی نسبت به منکر از طریق رفتارهایی مانند اخم، ترش‌رویی، کناره‌گیری یا قطع رابطه است. این سطح واکنش، حداقل وظیفه هر مسلمان محسوب می‌شود (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۵۳؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۷۴) و در احادیث نیز توصیه شده است که حداقل شکل نهی از منکر، برخورد با اهل معصیت با چهره‌ای عبوس و درهم‌کشیده است (حرّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۱، ص. ۴۱۳؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۵۹؛ مدرسی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۱۲۶۵). بر اساس این روایات، شوهر نسبت به ترک حجاب همسر، حداقل وظیفه را در قالب ابراز انزجار ظاهری دارد و سکوت یا رضایت او نسبت به بی‌حجابی، موجب عقوبت اخروی خواهد شد؛ بنابراین، حتی در غیاب شرایط کامل امر به معروف و نهی از منکر، این حداقل واکنش نسبت به گناه در حضور فرد، واجب عینی است (سیستانی، بی‌تا، مسئله ۱۸۶۷).

۲. امر و نهی زبانی: نصیحت و تذکر شفاهی

دومین مرتبه از مراتب امر به معروف و نهی از منکر، امر و نهی زبانی است به این معنا که اگر انکار قلبی تأثیرگذار نباشد، واجب است که فرد، منکر را با زبان خود نهی کرده و به معروف دعوت نماید. این کار باید در ابتدا با موعظه و گفتار نرم انجام شود؛ چنانچه احتمال داده شود که همین روش ملایم مؤثر است، تنها همین حد از گفتار واجب خواهد بود و فراتر رفتن از آن (مانند خشونت یا تندی در گفتار) جایز نیست (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۵۴؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۴؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۷۴) و در صورت بی‌اثر بودن، با تهدید و بیم‌دادن، سپس در صورت لزوم، با تندی و خشونت کلامی (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۰، ص. ۹۲).

در فضای خانواده، به‌ویژه در رابطه زوج با زوجه، این مرحله جایگاه مهمی دارد؛ چرا که روابط عاطفی و حسن معاشرت، اقتضا می‌کند ابتدا با شیوه‌ای محبت‌آمیز، خیرخواهانه و دلسوزانه تذکر داده شود. قرآن کریم

نیز در توصیه به پیامبران، بر روش گفتاری نرم تأکید کرده است: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيْنًا...» (طه/۴۴). این روش در فضای خانواده نیز اساس کار است؛ زیرا غالباً رفتار زوجه، بیش از آنکه از عناد دینی ناشی شود، از غفلت، تأثیرپذیری از محیط یا سستی در عمل است؛ لذا کلام محبت‌آمیز زوج، به‌ویژه اگر با احترام، ادبیات حکیمانه، و اشاره به ارزش‌های دینی و آثار معنوی رعایت حجاب همراه باشد، معمولاً تأثیرگذارتر است؛ اما اگر این روش ملایم بی‌اثر باشد و همچنان احتمال تأثیر در سطوح بالاتر وجود داشته باشد، زوج می‌تواند از هشدار، بیم‌دادن از عواقب دینی و اجتماعی، تذکر به عقوبت الهی و بازتاب دنیوی رفتار بهره‌گیرد (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۰، ص. ۹۲).

۳. امر و نهی عملی

سومین مرتبه از مراتب امر به معروف و نهی از منکر، اقدامات عملی و استفاده از زور و نیروی بازدارنده است. این مرحله زمانی واجب می‌شود که مراحل قبلی، یعنی انکار قلبی و نهی زبانی، مؤثر واقع نشوند. در این مرتبه نیز رعایت تدریج ضروری است؛ به این معنا که باید از اقدامات خفیف‌تر آغاز شده و تنها در صورت لزوم به مراحل شدیدتر رسید (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۵۶؛ شهید ثانی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۴۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ج. ۹، ص. ۴۴۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۷۴).

منظور از اقدامات عملی، کارهایی نظیر در تنگنا قرار دادن، حبس کردن، و حتی در مواردی کتک زدن است، اما این اقدامات باید در چارچوب حدود شرعی باقی بماند و به آسیب‌های جدی مانند شکستگی، نقص عضو، جراحت یا مواردی که مستلزم دیه یا قصاص باشد، منتهی نشود. این مرتبه از امر به معروف تنها در شرایط خاص و با رعایت دقیق ضوابط فقهی مجاز شمرده می‌شود (سیستانی، بی‌تا).

اما اگر بازداشتن فرد، مشروط به جراحت یا قتل باشد، این کار جایز نیست مگر با اذن فقیه جامع‌الشرایط در زمان غیبت (خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۵۸؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۹۰، ص. ۹۲؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۰۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۱، ص. ۳۸۳).

در همین زمینه، آیت‌الله العظمی سیستانی در پاسخ به این پرسش که آیا مرد می‌تواند حجاب را بر همسر خود تحمیل کند، چنین می‌فرماید: «مرد نمی‌تواند همسر خود را مجبور کند به رعایت کردن حجاب، ولی می‌تواند او را از بیرون رفتن منع کند حتی با حجاب؛ پس می‌تواند شرط کند که اگر حجاب کامل پوشید، حق دارد خارج شود» (سیستانی، بی‌تا). این فتوا ناظر به آن است که زوج، در چارچوب حق تمکین و ریاست بر خانواده (قوامیت)، اختیار دارد تا در برخی شئون خروج زن از منزل اعمال نظر کند؛ اما اجبار فیزیکی به رعایت حجاب، بدون تحقق شرایط شرعی، جایز نیست.

بنابراین، اگر زوجه عمداً و مکرراً از رعایت حجاب شرعی امتناع کند و انکار قلبی و نهی زبانی زوج مؤثر واقع نشود او می‌تواند در قالب اقدام عملی ملایم، مانند منع خروج از منزل یا ایجاد محدودیت در برخی امتیازات زندگی مشترک وارد عمل شود. این اقدامات اگر بدون خشونت، در چارچوب اخلاق اسلامی و رعایت حقوق زوجه باشد، می‌تواند مصداق صحیحی از مرحله سوم امر به معروف در محیط خانواده به‌شمار آید.

اما باید توجه داشت که خشونت فیزیکی یا ضرب و جرح، حتی در حد «تأدیپ» عرفی، در فقه معاصر بسیار محدود شده و در موارد زیادی ممنوع است؛ مگر با شرایط بسیار خاص و اجازه مرجع تقلید (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۲).

جمع بندی

نتیجه آنکه اصل حجاب و پوشش زن، که در قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) مورد تأکید قرار گرفته است، از مسلمات شریعت اسلامی به شمار می رود و در زمره ضروریات دین محسوب می شود. رعایت نکردن آن معصیت است و طبعاً در دایره منکر قرار می گیرد؛ از این رو، مشمول احکام امر به معروف و نهی از منکر خواهد بود. بر پایه ادله این فریضه، زمانی که شرایط آن فراهم باشد، انجامش بر مکلفان واجب می شود. با توجه به اینکه ترک حجاب از سوی زوجه، منکری آشکار و مستمر است، و زوج از آن آگاه بوده و نیز از جایگاه تأثیرگذاری بیشتری بر زوجه و فضای خانواده برخوردار است، مسئولیت وی در قبال این منکر، مسئولیتی مؤکد و برجسته است. در نتیجه، می توان چنین جمع بندی کرد که مسئولیت زوج نسبت به رعایت حجاب توسط زوجه، نه تنها از جهت فقهی قابل اثبات است؛ بلکه به دلیل آگاهی او از منکر، امکان تأثیرگذاری بالا و وقوع منکر در محیط خانوادگی، در مقایسه با سایرین مؤکدتر بوده و لازم است با رعایت شرایط و مراتب، به گونه ای صحیح و مؤثر اعمال گردد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن ادریس حلی، محمد بن منصور. (بی تا). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- اردبیلی، احمد بن محمد. (بی تا). زبدة البیان فی أحكام القرآن. تهران: المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية.
- ازهری، محمد بن احمد. (بی تا). تهذیب اللغة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- انصاری، زکریا بن محمد. (بی تا). فتح الوهاب بشرح منهج الطلاب. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- جبل عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۴). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- جواهری، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حسینی الاحسائی، محمد بن علی بن ابراهیم. (بی تا). الأقطاب الفقهية على مذهب الإمامية. قم: بی نا.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن. (بی تا). وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- خمینی، روح الله موسوی. (۱۳۹۰). تحریر الوسيلة. قم: مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- زیبیدی، محب الدین. (بی تا). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفكر.
- سیستانی، سید علی. (۱۴۰۳). توضیح المسائل جامع (جلد ۴). مشهد: دفتر مرجع عالیقدر.
- سیستانی، سید علی. (بی تا). توضیح المسائل. مشهد: دفتر مرجع عالیقدر.
- شهید اول، محمد بن مکی. (بی تا). القواعد و الفوائد (تحقیق سید عبدالهادی حکیم). قم: مكتبة المفید.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۸۷). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (بی تا). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۳۹۰). راه اصلاح یا امر به معروف و نهی از منکر. قم: دفتر معظم له.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین. (بی تا). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۰). الاقتصاد الى طريق الرشاد. تهران: بنیاد فرهنگي امام رضا (ع).
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). المبسوط فی فقه الإمامية. تهران: المكتبة المرتضوية.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). الاقتصاد المهادی إلى طريق الرشاد. بی جا: بی نا.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (بی تا). قواعد الأحكام فی معرفة الحلال و الحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (بی تا). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (بی تا). منتهی المطلب فی تحقیق المذهب. بی جا: بی نا.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۴۰۴). التنقیح الرائع لمختصر الشرائع (تصحیح سید عبدالطیف حسینی کوهکمری). قم: مكتبة آيت الله العظمی مرعشی نجفی.

- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۴۲۷). إرشاد الطالبین إلى نهج المسترشدين. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
- کرکی، علی بن حسین (محقق ثانی). (۱۴۱۴). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- کلینی، محمد بن یعقوب. (بی تا). الکافی (الأصول و الفروع). تهران: دارالکتب الإسلامية.
- محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسة اسماعیلیان.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۴۲۷). الوجیز فی الفقه الإسلامی (فقه الحیة الطیبة). تهران: دار محبان الحسین (ع).
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مرکز اطلاعات و منابع اسلامی. (۱۳۸۹). فرهنگ نامه اصول فقه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مشکینی، میرزا علی. (بی تا). اصطلاحات الاصول و معظم إبحاثها. قم: الیهادی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۳). حجاب در اسلام. تهران: صدرا.
- معلوف، لويس. (۱۳۷۱). المنجد فی اللغة. قم: اسماعیلیان.
- معین، محمد. (۱۳۸۸). فرهنگ فارسی معین. تهران: ساحل.
- مفید، محمد بن محمد (شیخ مفید). (بی تا). العویص. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مقتدایی، مرتضی. (۱۳۹۲). درس خارج فقه کتاب الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر (جلسه مورخ ۶ مهر ۱۳۹۲).
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۹). درس خارج فقه، مبحث امر به معروف و نهی از منکر (جلسه مورخ ۱۶ آذر ۱۳۹۹).
- قابل دسترسی در: <https://makarem.ir>
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- وجدانی فخر، قدرت الله. (بی تا). الجواهر الفخریة فی شرح الروضة البهیة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.